

CHAPTER 13. SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF STUDENTS AS AN IMPORTANT COMPONENT OF THE NATIONAL SECURITY OF UKRAINE

Oleh OHIRKO

Doctor of Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Philosophy and Pedagogy
of the Stepan Gzhytskyi National University
of Veterinary Medicine and Biotechnologies of Lviv, member of the public
organization "International Educators and Scholars Foundation, IESF"
(79010, 50 Pekarska street, Lviv, Ukraine)

OhirkoOleh@gmail.com

<https://orcid.org/000-0001-7563-6992>

Abstract. The monograph reveals the current issues of spiritual and moral education of student youth, which is one of the important components of the national security of Ukraine. The national security of participants in the educational process includes not only social, emotional, but also spiritual and moral components of security.

The purpose of the study is to analyze the basic concepts of spirituality and morality, which are key in the problem of modern youth education. A comparative analysis of different interpretations of these concepts was conducted. The influence of spiritual and moral education on national-patriotic education, which is extremely important in today's time of the Russian-Ukrainian war, was studied. The psychological features of the development of the spiritual potential of student youth, who are objects and subjects of spiritual and moral education, were considered. The results of the study allow us to determine the main recommendations for the spiritual and moral education of student youth, taking into account the problems of national security of Ukraine. The proposed moral and spiritual qualities of student youth will help teachers take them into account in the process of forming and educating modern students so that they are responsible individuals, faithful to God, Ukraine, and the Ukrainian people.

Keywords: education, spirituality, morality, man, soul, spirit, mind, will, God, Holy Scripture, conscience, faith, hope, love, wisdom, courage, justice, temperance, youth, students, national, security.

ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ЧАСТИНА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Анотація. Монографія розкриває актуальні питання духовно-морального виховання студентської молоді, що є одною з важливих складових національної безпеки України. Національна безпека учасників освітнього процесу включає в себе не тільки соціальну, емоційну, але й духовну і моральну складові безпеки.

Метою дослідження є аналіз основних понять духовності та моральності, які є ключовими в проблемі сучасного виховання молоді. Проведено порівняльний аналіз різних

тлумачень цих понять. Досліджено вплив духовно-морального виховання на національно-патріотичне виховання, яке вкрай важливе в сьогоднішній час російсько-української війни. Розглянуто психологічні особливості розвитку духовного потенціалу студентської молоді, які є об'єктами та суб'єктами духовно-морального виховання. Результати дослідження дозволяють визначити основні рекомендації щодо духовно-морального виховання студентської молоді, враховуючи проблеми національної безпеки України. Запропоновані моральні та духовні якості студентської молоді допоможуть педагогам враховувати їх в процесі становлення і виховання сучасних студентів, щоб вони були відповідальними особистостями, вірними Богу, Україні та українському народу.

Ключові слова: виховання, духовність, моральність, людина, душа, дух, розум, воля, Бог, Святе Письмо, совість, віра, надія, любов, мудрість, мужність, справедливість, стриманість, молодь, студенти, національне, безпека.

Вступ. Сучасне суспільство потребує ефективних способів виховання студентської молоді, що забезпечують національну безпеку України. Національна безпека – це один з найвагоміших викликів всім державам, які намагаються підвищити свій статус на міжнародній арені та зміцнити обороноздатність. Турбота про безпеку означає уникнення та залагодження конфліктів, протидію всьому, що порушує стабільність і створює перешкоди на обраному шляху демократичного, правового розвитку.

Теоретичне підґрунтя для осмислення механізмів формування і реалізації державної політики у сфері національно-патріотичного виховання молоді заклали дослідження таких вчених як В. Липинський, А. Шептицький, Н. Нижник, С. Федуняк, В. Бакуменко, М. Головатий, Ю. Кальниш та ін. (Федуняк, 2024).

Від рівня національної безпеки залежить саме існування та розвиток людини, суспільства, держави. Процеси глобалізації, посилення єдності світу з одночасним поглибленням його національної різноманітності, революція у воєнній сфері призвели до зміни характеру загроз і небезпек для людства, окремих націй і держав, що вимагає нових підходів до глобальної, міжнародної безпеки. Патріотичне виховання студентської молоді спрямоване на забезпечення цілісності, соборності України, що є основою української національної ідеї. При цьому важливо, щоб об'єднання різних етносів і регіонів України задля національного відображення, розбудови й удосконалення суверенної правової держави і громадянського суспільства здійснювалось саме на базі демократичних цінностей, які, у свою чергу, мають бути в основі патріотичного виховання (Нижник, 2000).

Патріотичний обов'язок, маючи морально-етичне походження і характер, відображено в правових актах (у Конституції, законах про військовий обов'язок і охорону державної таємниці та ін., у присягах і статутах), оскільки громадянське суспільство, як комплекс суспільних відносин, незалежно від держави, але обов'язково взаємодіє з нею. Патріотизм як інтегруюча основа відродження духовних цінностей суспільства є стабілізуючим чинником національної та громадянської злагоди у незалежній українській державі. Пошук консолідуючих чинників нації дозволить подолати серйозне розшарування українського суспільства щодо вирішення національних та суспільних питань (Нижник, 2000).

Патріотичне виховання студентської молоді повинно проводитися через розвиток військово-прикладних видів спорту, тематичні зустрічі у військових

частинах і з ветеранами війни. Має здійснюватися робота з посилення патріотичної і гуманістичної спрямованості засобів масової інформації при висвітленні подій і явищ суспільного життя. Створення ефективної системи забезпечення національної безпеки України, модернізація її воєнної політики у відповідності до вимог часу є складовою частиною державотворчих процесів в Україні.

Російська агресія викликала хвилю патріотизму, яка сколихнула всю Україну. Самоорганізація громадянського суспільства, відданість і героїзм пересічних українців, військовослужбовців та добровольців стали одними з визначальних факторів, що дозволили зупинити агресора. У той же час, на початковому етапі мала прояв низка системних проблем у забезпеченні національної безпеки. Зокрема, під час прямого протистояння з противником певна частка особового складу силових структур виявилася неготовою до виконання своїх обов'язків щодо збройного захисту національного суверенітету і територіальної цілісності України і перейшла на бік агресора. Однією з причин такого стану справ стала відсутність у них належної особистої мотивації щодо виконання службових і громадянських обов'язків, зокрема, брак патріотизму. Іншою проблемою є те, що в умовах збройної та інформаційної агресії росії проти України, економічної кризи, а також відсутності єдиного духовного стрижня в системі виховної роботи у молодіжному середовищі відбулася певна руйнація позитивного образу України як могутньої незалежної держави з унікальною культурною спадщиною. Як показують події останніх років, забезпечення належним чином національного суверенітету і територіальної цілісності України потребує докорінного реформування системи виховання молоді, її спрямування на становлення свідомих громадян і патріотів української соборності. Патріотичне виховання має чітку цільову настанову – готувати до захисту Батьківщини, і виступає невід'ємною складовою системи забезпечення національної безпеки України. У сучасних умовах актуальним завданням є теоретичне переосмислення підвалин патріотизму, формування нових підходів до національно-патріотичного виховання молоді.

Проблема становлення у студентської молоді духовно-моральних цінностей освіти є багатоаспектною. Головні аспекти духовно-морального виховання аналізували вітчизняні і зарубіжні вчені-філософи (О. Дробницький, Г. Ріккерт, М. Шелер та ін.); психологи (І. Бех, Л. Виготський, М. Яницький); педагоги (І. Зязюн, Ю. Пелех, П. Підкасистий, А. Петровський та ін.).

Проблема духовно-морального виховання студентської молоді, її духовної компетентності досліджувалася багатьма сучасними вченими, педагогами, зокрема Л.В. Романюк, Г.П. Шевченко, В.М. Жуковським, І.Л. Сіданіч та ін. У вищих школах різних регіонів України здійснювалося дослідження системи ціннісних орієнтирів, духовно-морального світу сучасної студентської молоді (Сіданіч, 2016).

1. Духовне виховання сучасної студентської молоді як складова частина національної безпеки

Розглядаючи наукові праці філософів, психологів, педагогів зустрічаємо різні трактування поняття духовності. Духовність – це найвища якість, цінність, найвище досягнення самої людини, оскільки найвища мета – не економічна, не соціальна, а духовна. Е. Помиткін визначає духовність як “специфічно людську рису, що виявляється в багатстві духовного світу особистості, її ерудиції, розвинених інтелектуальних і емоційних запитах, моральності” (Помиткін, 2007), а І. Бех

зазначає, що духовність передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі й зосередженість на моральній культурі людства (Бех, 2006). С. Яремчук пов'язує духовність із працею, спрямованою до саморозвитку, що допомагає людині стати Людиною і зберігає її людяність (Яремчук, 2012). На думку С. Ярмусь, до духовності входить свідомо активність людського духу, яка підносить людину до ідеалу добра, – до того, що її облагороджує (Ярмусь, 2002). О. Вишневський вважав духовність найвищим щаблем абсолютних цінностей, пов'язував її зі шляхом людини до Бога, її зорієнтованістю до дотримання в житті Божих заповідей (Вишневський, 2008). Духовність, за А. Богуш, це – своєрідний інтелектуально-чуттєвий, емоційний стан особистості, що виявляється в позитивній поведінці й діяльності людини та характеризує цілісність її як особистості (Богуш, 2000).

Духовність, за М. Боришевським, трактується як багатовимірна система, складовими якої є утворення у структурі свідомості та самосвідомості особистості, в яких віддзеркалюються її найактуальніші морально-релевантні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей, до самої себе, що стали суб'єктивно значущими регуляторами активності. Суттєвою ознакою духовності є її універсальний характер, який виявляється у будь-яких проявах активності: все, що робить людина, якими цінностями, потребами мотивується її активність, що можна оцінити з позицій духовності (Боришевський, 2010).

На думку вчених В. Андрущенко, М. Боришевського, О. Бондаренко, В. Лугового, М. Левшина та інших, про особистість як носія духовності можна судити за такими ознаками поведінки та діяльності: віра у вищу ідею, у велич людської душі та всього, що створила людина упродовж життя; віра у Бога Творця, у безсмертя людської душі, що поєднується з моральністю людини та спонукає її до постійного самовдосконалення, звільнення від скверни, негідних учинків; яскраво виражена пристрасна потреба у справедливості; здатність щиро визнавати свої помилки, переживати почуття провини за скоєні негідні вчинки, що виявляється у готовності до покаяння; виражене почуття самоповаги та поваги до іншої людини, до її людської гідності; стійка потреба та здатність слухати й чути іншого, що виявляється у щирій зацікавленості питаннями, які хвилюють іншого; готовність безкорисливо допомагати іншим, схильність до милосердя та добродійності та їх реальні вияви; повага до суспільних норм, суворе їх дотримання, законослухняність, готовність до вияву вдячності, прощення та покаяння (Сіданіч, 2013).

Отже, ураховуючи думки вчених, відзначаємо, що духовність – це моральна культура людства, а відродження духовності пов'язане із поверненням до традиційних духовних цінностей народу.

Духовність походить від слова дух. Не можна зараховувати до неї те, що не має посилання на Бога як Особу. Духовність – це релігійна або моральна культура душі, тобто коли людина відповідає за свої вчинки перед собою, ближнім і Богом. Духовність – це приналежність людини до Божественного через віру, надію й любов, це життя людини у святості й досконалості.

Проблеми духовності людини й суспільства завжди були і є в центрі філософських систем. У практиці поняття “духовний” та “духовність” мають зараз декілька тлумачень і використовуються в різних контекстах, але завжди забувається їх первинне Божественне походження. Слід зауважити також, що духовність є в людей,

що визнають наявність, не тілесність та безсмертність душі і її залежність від вищої істоти – Господа Бога. Духовність – це пошук Бога у власній душі, це життя з Богом, який обдаровує кожне тіло душею. Душа людини оживляє тіло і ним керує. У Святому Письмі сказано, що лише тоді людина стала живою істотою, коли Бог вдихнув у неї душу (Бут. 2, 7). Людина – це єдність духу, душі та тіла (1 Сол. 5, 23). Дух є найглибшою частиною душі, бо він відображає нашу самосвідомість. Дух – це наше власне “Я”, через яке ми безпосередньо лучимося з Богом. У душі діє совість, тобто надприродний Божий голос, який закликає людину чинити добро та остерігатися зла.

Душею називаємо те, що перебуває у тісній єдності з тілом, а духом – духовні якості людини: розум і волю. У людському тілі є лише одна душа, без якої воно є мертвим. Душа, керуючи тілом, спонукає його до стриманості в бажаннях і діях. На жаль, душею часто оволодівають низькі пристрасті тіла, і людина стає подібною до тварини, що приводить до нещастя. Людська душа є образом Бога, бо є невидимим духом, подібним до Бога, так само як Бог має розум та волю, і тому є здатною пізнавати і любити добро і красу, а також панувати над видимим світом. Ще довершеним образом Бога людина стає тоді, коли дотримується Заповідей Божих, є покірною, лагідною і милосердною.

Таким чином, духовна людина та, яка вірить, любить і шукає Бога – джерело добра. Людина – істота духовна і як така, вона дозволяє вести себе Духом. Тому кожна людина є покликана до духовного життя, яке означає не лише побожність, але й сукупність діяння людини в цілому обсязі її життя.

Термін духовність (з грецької мови – Πνευματικότητα, а в латинській мові – Spiritualitas) виник в сфері релігії, теології, філософії ідеалізму. Є багато різних критеріїв для класифікації духовності. У сучасному Енциклопедичному словникові духовності подано наступні критерії (*Dizionario, 1990*): 1) Етнічно-географічний (наприклад, духовність Сходу, духовність Заходу, українська, польська, німецька, французька, італійська, англійська та ін.) 2) Богословський (наприклад, духовність тринітарна (троїчна), христологічна, пневматологічна, євхаристійна, марійська, літургійна та ін.) 3) Аскетично-практичний, за чеснотами (наприклад, духовність любові, покорі, убогства, покаяння, надолуження тощо) 4) Антропологічний чи психологічний (наприклад, духовність інтелектуалістична, спекулятивно-споглядальна, чуттєва, прагматична та ін.) 5) Професійно-становий (наприклад, духовність мирянська, священницька, чернеча, вчительська і т.ін.) 6) Історично-хронологічний (наприклад, древньо-християнська, середньовічна, модерна, барокова, сучасна).

Духовність – необхідна умова досягнення людиною правдивого щастя. Духовність особистості проявляється: у долученні до традиційних духовно-моральних цінностей і народної духовної культури; у постійній праці над моральним вдосконаленням; у прагненні до істини (пор. Ів. 8, 32); у потребі до самопізнання і самореалізації; у необхідності слухати власну совість і зберігати її чистою; у прагненні зберігати мир у власній душі та в суспільстві; у вмінні користуватися своєю свободою і поважати свободу інших людей, бо свобода – це не бажання робити те, що хочеш, а бажання робити тільки те, що веде до добра; у творчості, скромності і здатності стримуватися; у здатності бачити в людях позитивні якості, приймати інших

такими, які вони є; у прагненні до добра; у здатності любити і приймати любов (Огірко, 2015).

Отже, духовність – це стиль релігійного життя, гармонійна дія богословських і моральних чеснот в особі, яка спричиняє гідну відповідь людини дарам Божої благодаті та вільною волею йде Божій волі на зустріч, прагнучи щоденно наслідувати Ісуса Христа і Його Матір та й святих Божих угодників. Духовність – це визнання Бога своїм Отцем і Творцем, Учителем і Спасителем, Утішителем і Духом істини. Духовність – це релігійна або моральна культура душі, тобто коли людина відповідає за свої вчинки перед собою, ближнім і Богом (Андрушко, Огірко, 2006).

Духовною є людина, яка на перше місце у своєму житті ставить Бога, бо знає, що без Бога – ні до порога. До духовних належать люди, які щиро вірять в Бога, тобто беззастережно приймають все те, що Він об'явив у Святому Письмі. Духовною є людина, яка постійно шукає правди, шукає Бога і відкриває Його у світі та в інших людях. Духовною є людина, яка надмірно не прив'язується до матеріальних благ; намагається бути смиренною, тихою, покірною, лагідною, скромною; йде в житті середньою дорогою, визнаючи свою грішність, внутрішньо оплакуючи свої гріхи, якими зневажаємо Бога і ближніх; прагне жити в милосерді, чистоті серця, в мирі з Богом, ближніми і самим собою; прагне бути голодною і спраглою правди і справедливості, не лякаючись переслідувань, гонінь, зневажань та обмовлянь.

Щоб збагнути духовність людини слід звернути увагу на дари Святого Духа: мудрість, розум, рада, кріпость – сила духа, знання, побожність, страх Божий – боятися гріха, яким зневажаємо Господа (пор. Іс. 11, 1-2; 1 Кор. 12, 4-11), які людина отримує в Тайні хрещення та плоди Святого Духа: любов, радість, мир, терпеливість, добротливість, милосердя, віра, лагідність, поміркованість (див. Гал. 5, 22-23), які людина отримує продовж свого життя. З семи дарів Святого Духа перших чотири просвічують розум людини, а останні три зміцнюють її волю. Плоди Святого Духа є Його дією в житті християн. Джерелами, з яких людина черпає свою духовність, є Святе Письмо, свята Літургія, твори Отців Церкви (Андрушко, Огірко, 2006).

Бог є Любов (1 Ів. 4, 7-8). Кожна людина, маючи в собі Бога є джерелом любові для інших. Духовно-моральне виховання формує духовність людини. Духовність – це приналежність людини до святості й досконалості. Духовність – це збереження моральних і духовних традицій предків. Духовність – це життя людини у Святому Дусі. Чим частіший, міцніший зв'язок людини з Богом, тим багатшою є її душа, тим міцнішим є осердя духовності в людині. Яка душа людини, яке в неї серце, таким є її життєвий шлях, її поведінка. Ось чому ідея Бога повинна бути панівною у людській свідомості, в її душі. Духовне життя людини – це життя її з Богом, зі Святим Письмом, з християнською вірою у безсмертя душі. Воно починається у душі і відноситься до душі та й прямує до Бога у Трійці Святій Єдиній (Андрушко, Огірко, 2006).

Не можна зараховувати до поняття духовності те, що не має у собі посилення на Бога – Особу. Не слід ототожнювати духовне з нематеріальним, бо людина є єдністю душі і тіла, яка приймаючи Божого Духа стає духовною людиною. Небезпеками у розумінні духовності є пантеїзм (Бог не перебуває поза природою, а є в ній), монізм (світ є самодостатній, зрозумілий з самого себе і містить у собі причину власного буття) та дуалізм (світ створений двома творцями). Коли духовне ототожнюють з ідеєю, то це веде до пантеїзму або одного з видів монізму (людина

нібито стане спасителем самої себе), які за своєю структурою є матеріалістичними баченнями світу (*Шнідлік, 1999*). Справжня духовність – це відкритість до трансцендентного (надприродного, що є поза межею розумного людського світосприймання). Людина може розвинути свою духовність лише в стосунку до Бога. Дивно, що частина інтелігенції намагається пов'язувати поняття духовності із мистецтвом, культурою, естетикою, не згадуючи про першоджерело – Господа Бога.

На жаль, у розумінні духовності подекуди допускаються наступних помилкових напрямів: матеріалізм (дії психіки і духа є нібито наслідком матеріальних дій); психологізм, який поділяється на раціоналізм або інтелектуалізм (надуживання власним розумом, заперечуючи віру), волюнтаризм (воля надмірно діє на розум і людина попадає в стан сваволі), сентименталізм (почуття надмірно діють на волю, а вона на розум); надмірний спіритуалізм (погорда тілом, брак милосердя до ближніх, очікування надзвичайного Божого втручання); односторонній християнський соціологізм (надмірне прив'язування себе до світової спільноти, забуваючи Христові слова: “Царство Моє не від світу цього” (Ів. 18, 36) (*Рупнік, 1995*).

Особливою прикметою духовно-морального виховання молоді є тісний зв'язок духовності та моральності. Розуміння духовності співвідноситься із словами Ісуса Христа: “Бог – Дух. Ті, що йому поклоняються, повинні у дусі й правді поклонятися” (Ів. 4, 24). Духовність – це “вертикальний” вимір людського буття. Моральність – це “горизонтальний” вимір буття людини. Процес духовно-морального вдосконалення є єдиним і нероздільним. Чим ближче людина до Бога, тим вища її моральність, і, навпаки, чим вища моральність людини, тим більше її благоволить Бог. Двоєдиність духовності й моральності найкраще відображається в двох головних заповідях любові: “Люби Господа, Бога твого, всім твоїм серцем, усією твоєю душею і всією думкою твоєю: це найбільша й найперша заповідь. А друга подібна до неї: Люби ближнього твого, як себе самого. На ці дві заповіді увесь закон і пророки спираються” (Мт. 22, 37-40). Духовність – це трансцендентна та іманентна ознака душі (*Огірко, 2016*).

Духовність має два напрями: один – усвідомлення себе як істоти розумної, вільної, соціальної та релігійної і другий – підпорядкування своєї волі Божій і приналежності до Божого Царства. Духовність є сукупністю особливих людських рис, подарованих Богом, які проявляються в щоденному житті і є виявом найцінніших надбань особистості. Духовність допомагає людині усвідомити свою гідність і цінність як особи створеної на образ і подобу Божу та необхідність переходу від *homo sapiens* до *homo animus (spiritus)*, тобто переходу від людини розумної до людини духовної. Духовні якості поділяються на: віру, надію, любов. Віра як джерело і центр духовного життя. Віра – це здійснення очікуваного і впевненість у невидимому. Віра вимагає мудрості розуму, щоб перевірити чи є вірогідною особа, яка пропонує правди і чи ці пропонувані правди не суперечать розумові. Надія як запевнення того, що Бог нас не полише, а завжди опікуватиметься нами. Надія – це сподівання досягнути надприродне Добро. Надія пов'язана із відповідальністю за світ. Любов – найбільша з усіх чеснот. Любов – це старання про справжнє добро для ближніх, не зважаючи на самого себе. Любов – це давати людині те, чого вона найбільше потребує, тоді, коли вона цього найменше заслуговує. Любов ставить за передумову справедливості, тобто спершу воля рішається віддати всім належну пошану і добро, а тоді щойно діяти

більше. Любов з'єднує людину з надприродною метою. Любов – це не тільки чеснота, а сама сутність життя. Бог є Любов і за іменем, і за діями. Любов з'єднує людину з Богом, Джерелом любові. Любов до ближнього є природним наслідком дійсного діяння Духа любові в серці людини. Не можна говорити про справжню любов до Бога без зовнішніх проявів у способі мислення, дій і вираження прагнень (Огірко, 2012).

В умовах становлення і розбудови незалежної Української держави особливо гостро постає проблема духовного відродження народу на основі засад християнської моралі. Християнство є традиційною релігією українського народу і вже більше 1000 літ формує духовну культуру українців. Без духовних потреб, моральної відповідальності перед ближнім і усім народом, без патріотичних почувань не може набратися одухотвореності і освітньо-виховна діяльність.

У преамбулі Конституції України, прийнятої 28.06.1996 р., наголошується на усвідомленні відповідальності перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми та майбутніми поколіннями, тому слід знати, який є Бог і Його закон, щоби реалізувати цю відповідальність на практиці.

Духовні цінності пов'язані з релігією як зв'язком, так і зустріччю та життям людини з Богом, Який є один для всіх, і тому людина повинна правильно будувати свої відносини з Творцем, вбачати у Ньому найвищий сенс свого існування.

Духовність людини плекається на основі морального виховання, яке є безперервною працею над формуванням душі й тіла людини для досягнення нею повної злуки з Богом. Метою духовно-морального виховання є виявлення, формування та розвиток природних та надприродних задатків душі й тіла, до осягнення єдності життя людини з Божими законами.

2. Моральне виховання сучасної студентської молоді як основа національної безпеки

Проблеми морального розвитку, виховання та вдосконалення особистості турбували суспільство в усі часи. Питанням морального виховання приділяли велику увагу класики педагогіки Я.А. Коменський, І.Г. Песталоцці, К.Д. Ушинський та багато інших. Моральне виховання – це процес, спрямований на формування та розвиток цілісної особистості. Головне завдання його полягає в тому, щоб соціально необхідні вимоги суспільства перетворити на внутрішні стимули особистості кожної людини. В останні роки проблема морального виховання молоді все частіше привертає увагу філософів, педагогів, психологів, соціологів. Причиною цього є становлення демократичної держави України та деморалізація сучасного українського суспільства. Наслідками останнього є агресивність і нестерпність поведінки та суджень молоді, через що спостерігаються конфліктні ситуації, які викликають кримінальні противоправні вчинки. Деморалізація молоді сприяє домінації таких аморальних якостей, як грубість, жорстокість, пасивність, байдужість, жорстока агресія (Яценко, 2006).

Мораль – норми і правила життя людини з погляду добра і зла. Мораль – система поглядів, норм, цінностей, що регулюють життєвий шлях і повсякденну поведінку людини. Мораль – система норм і принципів, які виникають із потреби узгодження інтересів індивідів один з одним і суспільством (класом, соціальною групою, державою), спрямовані на регулювання поведінки людей відповідно до понять добра

і зла та підтримуються особистими переконаннями, традиціями, вихованням, силою громадської думки.

Мораль має історичний характер, але за всіх часів критерієм моральних норм виступають категорії добра, зла, чесності, порядності, совісті. Вона охоплює майже всі сфери життя – економіку, політику, право та ін. За допомогою моралі узгоджується поведінка особи з інтересами суспільства, долаються суперечності між ними, регулюється міжособистісне спілкування.

Мораль – більше, ніж сукупність фактів, яка підлягає узагальненню. Мораль – не просто те, що є. Вона скоріше те, що повинно бути. Мораль – це сукупність норм поведінки, спілкування, взаємостосунків. Мораль подає орієнтири, які вказують шлях людського удосконалення, це певна форма свідомості, а моральність є втіленням принципів моралі у реальній поведінці людей та стосунків між ними. Мораль – це спосіб думання, вибору, любові, діяння, що спричинює перехід людини від того, ким вона є, до того, ким має стати – досконалою. Мораль духовності наголошує на впокоренню людини: “Хто терпен, той спасен” (Огірко, 2012).

Мораль розвивається на основі відкриття, пізнання, осмислення об’єктивно існуючих норм та обов’язків, заснованих на безвідносних цінностях та гідності людини. Об’єктом морального виховання є особистість у всій її різноманітності. Вона наділена волею і розумом, здатна сама творити ідеї, оцінки міркування та приймати рішення. Вона є індивідуальним і суспільним еством. Людина завжди в дорозі між добром і злом. Вона сама повинна зробити вибір, за неї ніхто не буде думати і вибирати. Людина у житті повинна вибирати між бажаним, але не завжди вигідним добром, і не бажаним але подекуди вигідним злом. Людина з точки зору гуманістичної педагогіки – це щось абсолютно осібне, тобто особа як душа і тіло разом взяті, що інакша своєю сутністю, покликанням, діяльністю, гідністю, з труднощами і призначенням. Термін “особа” включає щось священне, образ Божий, тобто природну подібність до Бога своєю душею та її прикметами: розумом, волею, пам’яттю, здібністю, талантами. Тарас Шевченко гнівно закликав: “Образ Божий багном не скверніте !”. Не випадково, що заперечення Бога позбавляє особу її основи. Особа є ціллю у собі і в жодному разі не є лише інструментальним знаряддям. Особа є самостійною цілістю і ніколи не буває просто частиною. Особа є неподільно сама собою й ніколи не є просто екземпляром. Кожна особа належить сама собі і нікому іншому. Особа є буттям, що невід’ємно належить собі і не розділяє свого буття з ніким іншим. Людина як особа є розумним і вільним суб’єктом, котрий свою повноту знаходить у любові до інших та до Бога (Огірко, 2012).

Розуміння особи як подоби Божої полягає в її надприродній подібності до Бога через устремління до досконалості. Дух є найглибшою частиною душі, бо він відображає нашу самосвідомість. Дух – це наше власне “Я”, через яке ми безпосередньо лучимося з Богом. Тілом ми буваємо подібні, душевні прояви теж бувають близькими, а духом ми не однакові, бо він творить нашу неповторність та особистість. Людина може стати особистістю, коли сформується як особа, що розвинула свій творчий потенціал, ставши своєрідною унікальною неповторністю, гідною наслідування, яка відповідає за свої вчинки. Особистість піддається вихованню, коли вона має добру сформовану совість.

Людина – це єство, в якому збігаються всі світи: світ природи, світ інших людей, світ власної свідомості та особистості, у якому вона може знайти Бога. Людина є єством матеріально-світовим і повинна шанувати навколишній світ та землю. Вона є єством суттєво суспільним, то ж повинна себе віддавати іншим. Вона є єством самосвідомості, тому повинна себе знайти й утвердити, та, нарешті, є відкритим єством, тому здатна вийти зі свого центру і з'єднатися з “іншим”, тобто бути готовою до самотрансценденції. Людина покликана, за словами Івана Франка, “Проти вітру йти – проти хвиль плисти, сміло аж до смерті хрест важкий нести” (Огірко, 2012).

Особливо важливим для морального виховання є моральні якості та властивості особистості, тобто чесноти і негативи, які часто використовують для оцінки моральності та аморальності тієї чи іншої особистості в порівнянні з ідеалом, визнаним у суспільстві. Важливу роль у характеристиці ідеалу відіграло ще його платонівське визначення за допомогою чотирьох чеснот: мудрість, мужність, справедливість, стриманість. Духовна моральність додає ще три чесноти: віра, надія, любов, вищим об'єктом яких є Бог. Поряд із цим існують і сім смертних гріхів: гордість, заздрість, захланність, нечистота, неуміреність, гнів, лінощі. Тобто моральний ідеал та його антипод характеризуються низкою моральних якостей, чеснот та недоліків.

Пошуки показників моральності особистості вже десятки років є суттєвою проблемою вищої школи. Моральну вихованість особистості вбачають у наявності таких моральних якостей, як активність, самостійність, ініціативність, сумлінність, дружбу, взаємодопомогу, повагу до інших, доброту, чесність. Таким чином, на сьогодні наявна невизначеність критеріїв та показників моральної вихованості особистості. Ця розбіжність впливає на процес морального виховання в сучасних вищих школах. Вихователів важливо не тільки мати уявлення про головні моральні якості, але і про їхню систему, типологію та місце в системі загальних якостей особистості.

Моральне становлення молоді – процес, спрямований на формування та розвиток цілісної особистості людини. Воно передбачає формування позитивного ставлення до Батьківщини, суспільства, людей, праці, своїх обов'язків та до самого себе. Моральне виховання – двобічний процес. Це взаємодія вихователя і вихованців у їхніх відповідних діях, тобто в засвоєнні вихованцями моральних понять, у ставленні до морального та аморального у вчинках і в загальній поведінці. Моральні поняття починають керувати діями лише тоді, коли вони не тільки вивчені, але й усвідомлені та перетворені на моральні переконання. Наявність таких переконань, сталих навичок моральної поведінки свідчить про моральну зрілість людини. Єдність моральної свідомості, моральних почуттів і моральної поведінки втілена у стійких моральних якостях особистості.

Поняття “моральні якості особистості” дозволяє виділити в суспільному житті та схарактеризувати з морального погляду найтиповіші риси поведінки людини. Моральні якості характеризують як вчинки, незалежно від того, хто їх здійснює, так і окремі сторони поведінки особистості, які виступають як риси її характеру. Це поняття не містить у собі конкретних вказівок на те, які вчинки людина повинна здійснювати, а які ні. Воно лише узагальнює, характеризує та оцінює окремі сторони

поведінки, а людина повинна сама вирішувати, як їй треба діяти в окремих ситуаціях, щоб проявити певні моральні якості (Яценко, 2006).

Прийнято вважати, що до моральних якостей особистості зараховують кардинальні чесноти: мудрість, мужність, справедливість, стриманість. Мудрість – це розважне шукання правди, яка робить нас вільними (пор. Ів. 8, 32). Моральна чеснота мудрість має такі синоніми: розсудливість, розважність або обачливість. До чесноти мудрості входять таких вісім умінь: пам'ять, здатність правильно оцінити дану ситуацію, відкритість до думки інших, кмітливість, здоровий глузд, здатність передбачити, обережність, завбачливість. Мудрість є кардинальною чеснотою, яка допомагає нам помітити належну міру добра, а також бути готовими до реалізації і шанування добра через відповідні діяння. Поняття мудрості не слід змішувати із спритністю, із якою ми дбаємо про свою користь, ані з легкодушністю чи стриманістю. Мудрою є та людина, що чинить все згідно Божої волі (Огірко, 2003). Мужність – це здатність чинити згідно зі своєю совістю. Мужність є чеснотою, яка допомагає посісти важкодосяжне благо (найвище добро). Мужність керує почуттям у небажаній ситуації. Двома головними прикметами мужності є відвага і терпеливість. Мужність підпорядковує наше почуттєве життя. “Per aspera ad astra” – “Через терни до зірок”, навчає крилатий латинський вислів. Справедливість завжди йде в парі з милосердям. Поступити справедливо – віддати кожному те, що йому належне. “Iustitia in suo cuique tribuendo cernitur” – “Справедливість полягає в тому, щоб кожному дати те, що йому належить” (Цицерон “Про границі добра і зла”). Справедливість наставляє волю бажати знайдену розумом правду. Справедливість поділяється на обмінну (у стосунках між окремими людьми), розподільну (обов'язки суспільства відносно окремої людини) і легальну (обов'язки громадян відносно суспільства). “Немає миру без справедливості, немає справедливості без прощення” (Папа Іван Павло II). Стриманість – це чеснота міри. Ця чеснота підтримує нас у пануванні над двома потягами: інстинкту збереження життя і його передавання (статевий потяг). Стриманість стримує нахил негативного почуття. Стриманість – це вміння володіти собою (Огірко, 2012). До моральних якостей особистості також зараховують: поміркованість, цнотливість, смиренність, чужинність, блаженний плач, спокій і воля духу та любов. “Плід Духа: любов, радість, мир, довготерпіння, лагідність, доброта, вірність, тихість, стриманість” (Гал. 5, 22).

Моральними якостями теж вважають громадянські чесноти: чесність, ошадність, дисциплінованість, точність, чемність, прощення, патріотизм. “Ніщо нам не обходиться так дешево і не цінується так дорого, як чемність” (Мігель Сервантес). Скромність як визнання істини. Вдячність як визнання, що все нам подаровано. Великодушність як справжня турбота про оточуючих та повна самовідданість і самопожертва. Прощення – це не пам'ятання кривди, заподіяної нам. Відомий афоризм навчає: “Хочеш бути щасливим на хвилинку – помстися, а хочеш бути щасливим завжди – прости”.

Такі чесноти як покая, щедрість, зичливість, лагідність, старанність, чистота й уміреність теж є основою моральних якостей особистості. Сучасні студенти мають уявлення про позитивні принципи та зразки поведінки. Найбільше серед них цінуються чесні, порядні, впевнені та благородні особистості. Негативні почуття викликають заздрість, егоїзм та зрада в поведінці однолітків. На жаль, в реальному

житті сучасні студенти нерідко виявляють ті риси, які вони засудили під час опитування. Запобігання цьому є першочерговим завданням морального виховання в сучасній вищій школі.

Організаційно-педагогічні особливості морального виховання студентів вищого навчального закладу передбачають: збагачення морально-духовних потреб, розширення досвіду духовного пізнання на основі активізації духовно практичної діяльності та прагнення до морально-духовного самовдосконалення. Допомогти студентам у сходженні до вершин духовності педагоги зможуть, поклавши в основу викладання свого предмета сукупність принципів: аксіологічного (розуміння людини як найвищої цінності, орієнтація на духовність як одну з визначальних характеристик цінності вищої освіти); особистісно зорієнтованого (врахування закономірностей природного та соціокультурного розвитку особистості, організація навчального процесу в контексті моральності); діяльнісного (задоволення інтересів та потреб студента у різних видах духовно-практичної діяльності, стимулювання молоді людини до самостійного духовного пошуку) (Сіданіч, 2013).

Зазначимо, що надзвичайно складне суспільне завдання щодо формування не лише справжнього професіонала, а й високоморальної особистості вища школа здатна вирішити тільки за умови актуалізації ціннісних домінант вищої освіти, розкриття аксіологічного потенціалу кожної з навчальних дисциплін та повноцінного використання виховних можливостей предметів культурологічного циклу.

Для досягнення мети духовно-морального виховання студентської молоді кожен вищий навчальний заклад нашої країни має стати навчально-науковим, культурно-освітнім і виховним центром роботи зі студентською молоддю. Досягнення морального розвитку студентів ВНЗ вимагає від професорсько-викладацького складу врахування впливу названих чинників у процесі пошуку найефективніших форм і методів роботи, спрямованих на духовне зростання особистості, органічне поєднання навчання, виховання, науково-дослідної та методичної роботи. Переконані, що належна увага до морального виховання студентської молоді, створення у стінах вищого навчального закладу відповідного культурного середовища, здатного забезпечити передбачуваний виховний вплив, інтеграція внутрішніх та зовнішніх умов розвитку духовності студентства та концентрація виховних зусиль усього педагогічного колективу цілком спроможні суттєво підвищити ефективність формування цієї інтегративної професійно значущої якості майбутнього фахівця, стимулювати його до свідомої та стійкої орієнтації на духовні цінності в особистісному самовдосконаленні та міжособистісній взаємодії (Сіданіч, 2013).

“Виховати людину інтелектуально, не виховавши її морально, – означає виростити загрозу для суспільства” (Т. Рузвельт). Моральне формування сучасної молоді спрямоване на прищеплення і розвиток моральних почуттів, міцних переконань і потреби поводити себе згідно з моральними нормами, прийнятими в суспільстві, виховання патріотизму, колективізму, свідомої дисципліни та організованості, громадянської і соціальної відповідальності, непримиренності до аморальних вчинків людей, до порушення норм і правил культурної поведінки. Це планомірний, цілеспрямований вплив на морально-емоційний розвиток людини через організацію умов, в яких формуються її духовна, емоційна, світоглядна сфери

та поведінка відповідно до загальнолюдських та національних морально-етичних цінностей.

Система морального виховання спрямована на формування цілісної моральної особистості, яка включає такі гуманістичні риси, як доброта, чуйність, милосердя, увага, толерантність, совість, чесність, справедливість, людська гідність, повага і любов до людей, правдивість і скромність, сміливість і мужність. Зміст морального виховання включає принципи, норми, правила моралі та прогресивні традиції, які становлять частину духовного життя народу. Це народні традиції, шанобливе ставлення до Батьківщини, суспільства, праці, до людей і самих себе.

Моральне формування сучасної молоді – це багатогранний, цілісний системний процес, який забезпечує формування моральної свідомості особистості, її чуттєво-емоційної сфери, гуманного ставлення до навколишньої дійсності, здатностей вибудовувати гуманні взаємини з людьми, розуміти та творити добро і красу в житті. У моральному формуванні студентської молоді особливий наголос ставиться на пошані гідності людини, що створена на образ і подобу Божу, здатна пізнавати, любити Свого Творця і служити Йому через пізнання інших людей, любов до них і служіння їм. Підставою гідності людини, що носить незатертий образ Божий є відкритість до спілкування з Богом і зі своїми ближніми та готовність до самотрансценденції. Гідність людини – це трансцендентна характеристика людей. Гідність є нормою, за якою оцінюється відповідність усіх форм поведінки людини (Огірко, 2012).

Моральне виховання є процесом засвоєння моральних цінностей та ідеалів, оволодіння моральною культурою, формування морального почуття, стійких моральних якостей і навичок моральної поведінки. Моральне виховання студентської молоді в умовах вищої школи – взаємодія студентів і викладачів у спеціально створених умовах з метою залучення їх до суспільного досвіду та культури (соціалізації), з одного боку, та розвитку в них унікальних особистісних якостей (індивідуалізації) з іншого (Кузьмінський, 2007).

3. Проблеми духовно-морального виховання студентської молоді

Українська народна педагогіка накопичила цінний досвід духовно-морального виховання молоді, що виражається в повазі до батьків і старших, до сімейних і громадських обов'язків, працелюбстві, доброзичливості, щирості, чуйності, взаємодопомозі. М. Стельмахович відзначає, що традиції українського національного виховання молоді – народні чесноти, норми християнської моралі, національної честі і громадянської гідності, чуйності і милосердя – класичні, а тому завжди актуальні (Стельмахович, 1996).

Загальнолюдські моральні цінності разом з сімейними цінностями (моральними основами життя сім'ї), громадянськими цінностями (права і свободи людини, обов'язки перед іншими людьми, ідеї соціальної гармонії, поваги до закону та ін.) та національними цінностями, що включають в себе такі поняття, як патріотизм, почуття національної гідності, історична пам'ять, тощо) складають собою систему моральних цінностей у загальній концепції морального виховання.

Духовну людину, на думку Г. Сковороди та інших українських мислителів, творить шлях добра: через пізнання, усвідомлення і розуміння своєї істинної природи, свого призначення у світі. Тому духовність людини може бути збережена і розвиватися

за такої організації освіти, яка б системно і послідовно провадила молоду людину дорогою Істини, Добра і Краси, активізувала її інтелектуальні, моральні, духовні, етичні та естетичні задатки і потреби в ім'я Любові.

Втративши суть духовності, сучасна вища школа часто стає навчальним закладом, який дає тільки знання та вміння. Для суспільства небезпечним є давати бездуховній людині сучасні знання, адже без виховання освіта може приносити шкоду. Знання справді є силою, але чи доброю, чи злою – це залежить від якості серця і духовності людини.

Криза освіти неминуче призводить до кризи суспільства, його деградації, найстрашнішим з яких є духовна криза “людини розумної”. Світогляд сучасного студента часто будується на вчинках і прикладах дорослих, моральна основа яких допускає неморальну поведінку. Засоби масової інформації постійно тиражують культ сили, пропагують розпусту, спрямовують на збагачення за будь яку ціну – все це є суттєвою протидією здоровому сімейному і громадянському вихованню. Деформований соціальний процес трагічно позначається на життєвій долі багатьох людей вже з дитинства – безпритульність, насильство в сім'ї, торгівля дітьми, активніших діячів. Цей досвід збагачений подвижницькою працею Юліана Дзеровича, Володимира Гнатюка, Івана Боберського та ін. В педагогіці, як зазначав галицький педагог і священник Юліан Дзерович (1871-1943), є три чинники виховання: сім'я, Церква й держава. Сім'я здійснює індивідуальне виховання, Церква – моральне і релігійне виховання, а держава, зокрема, навчальний заклад – національне й громадянське виховання. Сім'я реалізує таке виховання за природним правом, Церква – за Божим правом, а держава – за історичним правом (*Дзерович, 1937*). Славетний український педагог Григорій Ващенко (1878-1967) закликав молодь бути вірною Богові, Україні й народові (*Ващенко, 1994*).

Духовно-моральне виховання, як складова національно-патріотичного виховання, має забезпечувати становлення самодостатнього громадянина патріота України, готового до виконання своїх громадянських обов'язків та успадкування духовно-культурних надбань українського народу. Невід'ємною частиною патріотичного виховання, а в часи воєнної загрози – пріоритетною, є військово-патріотичне виховання, зорієнтоване на формування у громадян готовності захищати, а якщо необхідно і віддати своє життя за Батьківщину. Крім того, військово-патріотичне виховання покликане забезпечити суспільну значущість й повагу до військової служби, сформувані бажання у молоді здобувати військові професії, психологічну і фізичну готовність проходити військову службу.

Свого часу український історик, дипломат і теоретик українського консерватизму В. Липинський писав: “Бути патріотом – це значить бажати всіма силами своєї душі створення людського, державного і політичного співжиття людей, що житимуть на Українській землі... Бути патріотом – це значить шукати задоволення не в тім, “щоб бути українцем”, а в тім, щоб було честю носити ім'я українця. Бути патріотом – це значить вимагати гарних і добрих учинків від себе, як від українця, а не ненавидіти інших тому, що вони “не українці”. Врешті, бути патріотом, це значить, будучи українцем, виховувати в собі громадські, політичні, державотворчі прикмети...” (*Сьомін, 2015*). Наш Каменярь Іван Франко теж писав: “Ми

мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів”.

Митрополит Андрей Шептицький, як великий педагог і опікун української молоді дбав за її духовно-моральне та патріотичне виховання молоді, повчаючи: “Християнин має любити всіх людей, але се не перешкоджає, що найпершою любов’ю має любити свою родину і свою Вітчизну. І як любов до ближнього не противиться любові до родини, так не противиться і любові Вітчизни. Християнин може і повинен бути патріотом, але його патріотизм не може бути ненавистю ані не сміє накладати обов’язків, противних вірі”. В Посланні до педагогів праведний митрополит наголошував, що у духовному вихованні молоді християнська наука має пронизувати увесь навчальний процес (*Огірко, 2020*).

В гуманістичній системі виховання людина – це унікальна істота, цілісна духовна реальність і самоцінність, здатна до вільного розвитку, самовдосконалення. Криза сучасного суспільства пов’язана з кризою звичних моральних і духовних цінностей. Зокрема, К. Роджерс підкреслював, що навколишнє середовище може сприяти або перешкоджати рухові особистості в напрямі самоактуалізації, а тому вважав, що необхідно створювати умови, які сприятимуть збереженню духовності, духовному зростанню людини та самоактуалізації особистості. А. Маслоу пропонував розглядати самоактуалізацію як нову універсальну життєву духовну цінність. Психолого-педагогічним аспектам духовності присвячені дослідження М. Євтуха, В. Жуковського, О. Зеліченка, О. Колісника, В. Москальця, Ж. Юзвак та ін. (*Сіданіч, 2013*).

Проблема організації освітньо-виховного процесу у вищій школі на засадах духовності та моральності є найактуальнішою в сучасних парадигмах освіти. З огляду на те, що студентський вік є періодом найбільш інтенсивного формування особистості, розвитку професійного мислення й самоствердження, надзвичайно актуальним є питання включення духовно-морального виховання в систему навчально-виховної роботи ВНЗ.

Акцент на необхідності впровадження духовної складової в навчальний процес вимагає спеціальної педагогічної діяльності, спрямованої на залучення студентів до скарбниці духовної культури, на розвиток духовності та на реалізацію творчого потенціалу особистості, на формування її гуманістичної світоглядної позиції. Слід усвідомити, що тільки заміна стихійної самоосвіти організованою та контрольованою системою навчальних занять здатна підвищити та зробити звичними духовно-моральні потреби. Навчити молоду людину співчувати, співпереживати, прагнути творити добро – основне завдання педагогічного колективу вищого навчального закладу, який прагне сформувати інтелігентну, високоморальну та високодуховну особистість (*Сіданіч, 2013*).

Зміст процесу духовно-морального виховання студентів вищого навчального закладу на сучасному етапі розвитку суспільства має включати освітньо-виховні ресурси духовно-моральних надбань та кращих досягнень духовної культури; соціокультурний потенціал навчального середовища вищого навчального закладу, духовний саморозвиток і самовдосконалення особистості студента (*Сіданіч, 2013*).

Система духовно-морального виховання студентів повинна бути відкритою. Вона тісно пов’язана не лише з діяльністю внутрішніх структурних підрозділів

університету і напрямів навчально-виховного процесу інститутів, а й постійно взаємодіє з зовнішнім середовищем, що, своєю чергою, значно впливає на становлення та зміцнення наявної системи виховної роботи. Організація контактів із навколишнім середовищем – завдання важливе й водночас надзвичайно важке, яке можна вирішити шляхом налагодження співпраці з громадськими організаціями й установами духовної культури міста, країни, з різними навчальними закладами тощо (Сіданіч, 2013).

Духовно-моральне виховання розділяє духовне життя людини на три складові частини: мислення, чуттєвість і воля. Людина, як і весь світ походить від Бога. Вона залежна від Бога і має суттєво важливі відносини з Ним. Людина складається з душі і тіла, із матерії і духу, із дочасного і вічного. Вона пізнає правду про себе, про світ і про Бога. Лише тоді, коли вона намагається зрозуміти, ким є, що становить її велич, а також велич інших людей і велич Творця, Який усе створив на добро людини, то усвідомить себе як особу. Принцип духовного виховання звучить: шукайте найперше Царства Божого, а все решту вам додасться (Мт. 6, 33). Людина – це єство, в якому збігаються всі світи: світ природи, інших людей, власної свідомості та особистості, в якому вона може знайти Бога. Людина – єство матеріально-світове і повинна шанувати навколишній світ та землю. Вона є єством суттєво-суспільним, тож повинна себе віддавати іншим. Людина – єство самосвідомості, тому повинна себе знайти й утвердити, та, врешті, відкритим єством, тому здатна вийти зі свого центру, з'єднатися з “іншим”, тобто бути готовою до самотрансценденції (Огірко, 2019). Людина покликана, за словами Тараса Шевченка, жити, щоб боротися: “Борітеся – поборете, вам Бог помагає! За вас правда, за вас слава і воля святая!”.

Людина – це унікальна істота, яка є не просто творінням вищого розуму, призначеним для якихось практичних цілей, не просто свідченням Божої мудрості, могутності, творчого потенціалу. Людина, із точки зору християнської педагогіки, є особою, яка має власний розум, волю, почуття. Головний дар ми маємо від Бога – це наше життя, це головне наше покликання. Христос, знаючи ціну життя, каже: “Яка користь людині, як цілий світ здобуде, а занапастить власну душу” (Мт. 16, 26). Людина отримала від Бога життя, як дар, якого не заслужила, а тому повинна своє життя оберігати і підтримувати.

У духовному становленні молоді найважливішими завданнями є: формування розуму; творення на основі розуму й віри власних ідеалів та чеснот; досягнення стану, коли в розумі людини пануватиме віра і вона керуватиметься чеснотою мудрості, що наставляє розум розважно шукати правду; у волі – любов, що керуватиметься чеснотою справедливості, що наставляє волю бажати знайдену розумом правду; у почуттях – надію, які керуватимуться чеснотами мужності і здержливості, які керують почуттями у небажаній ситуації, стримують нахили злих почуттів; утвердженням стану, за якого розум, віра та совість управлятимуть всіма порухами волі. Духовно-моральне виховання базується на житті людини: у вірі, яка все прощає і зносить; у надії, яка ніколи не розчаровує, та в любові, яка взамін нічого не вимагає. Святий Августин справедливо повчав: “У другорядному – свобода, в головному – єдність, а у всьому – любов” (Огірко, 2019).

Духовно-моральне виховання використовує засоби превентивної (запобіжної) системи, розробленої відомим італійським педагогом і святим XIX ст. Іваном (Доном)

Боско (1815-1888). Основу превентивної системи виховання складають релігія, розум і наука, а будується вона на доброті, довірі і любові до вихованців. Засобами виховної системи І. Боско є: християнська релігія, що включає в себе практикування Десяти Заповідей Божих, які регулюють відносини людини з Богом і ближніми та наголошують про пошану власного і чужого життя, чистоти, майна, честі, слави і почуттів; виховна атмосфера доброзичливості та родинної безпосередності; індивідуальний підхід через пізнання людини і спеціалізацію виховання; організація дозвілля і праці та безперервна зайнятість; моральні покарання і нагороди, що виключають строгі кари. Духовно-моральне виховання є безперервною працею над формуванням душі й тіла людини для досягнення нею повної злуки з Богом (Огірко, 2019).

Духовно-моральне виховання є могутнім виховним засобом у формуванні богословських, моральних і громадських чеснот. Воно сприяє досягненню людиною Бога як найвищого добра. Таке виховання сприяє утвердженню національної свідомості та належно оцінює гідність людської особи. Духовно-моральне виховання – це віра, надія й любов у добро. Воно, визнаючи об'єктивність добра й зла, чеснот і вад, може бути пізнана та визнана неупередженим природним розумом. Фактично всяке гуманістичне виховання є одночасно християнським. Воно вивчає поведінку людини як свобідної істоти у напрямі до остаточної мети – досягнути Царство Боже. Основою цього виховання є відповідальність перед Творцем за превеликий дар свободи.

Духовно-моральне виховання базується на теїзмі, що є основою християнської філософії та навчає, що Бог є абсолютно вічний Дух, що не лише створив світ і все живе в ньому, але постійно цим світом і кожною окремою людиною опікується. Воно допомагає пізнати молоді, який є Бог і якою повинна бути людина та вказує дорогу до того як стати досконалою людиною.

Таким чином, таке виховання є могутнім засобом духовно-патріотичного виховання молоді, яке включає в себе моральний закон людства – Десять Заповідей Божих, моральні цінності та чесноти, а також моральність, втілену в Ісусі Христі – Богочоловіку, Його науці та святих, що Його наслідували.

В умовах становлення і розбудови незалежної Української держави особливо гостро постає проблема духовного відродження народу на основі засад християнської моралі. Християнство є традиційною релігією українського народу і вже більше 1000 літ формує духовну культуру українців. Без духовних потреб, моральної відповідальності перед ближнім і усім народом, без патріотичних почувань не може набрати одухотвореності і освітньо-виховна діяльність.

У преамбулі Основного Закону України, прийнятого 28 червня 1996 року, зазначається про усвідомлення обов'язку перед Богом, внутрішніми переконаннями, попередніми, сучасними та майбутніми поколіннями. Відповідно, для належного виконання цього обов'язку важливо мати знання про Бога та Його закон.

Духовні цінності пов'язані з релігією як зв'язком, так і зустріччю та життям людини з Богом, Який є Творцем, Вседержителем та одним для всіх, і тому людина повинна правильно будувати свої відносини з Творцем, вбачати у Ньому найвищий сенс свого існування. Кожна людина має природне право на пізнання Бога і Його законів, тому це право не можна обмежувати в навчальних закладах (Огірко, 2020).

Проблема духовно-морального формування сучасної студентської молоді є досить актуальною в наш час. Сьогодні молодь виступає активною силою політичних змін і залежно від того, які цінності вона вносить у ці зміни, яку мораль впроваджує, багато в чому буде залежати майбутнє суспільства, його культура, напрям трансформації. Суспільство зацікавлене в тому, щоб ці цінності і культура були демократичними. Їх формування – завдання актуальне і таке, що потребує нагальної уваги.

Розвиток освіти сьогодні відбувається на фоні духовної спустошеності сучасного суспільства, втрати ним духовних ідеалів, доказом чого є розповсюдження таких негативних якостей людини як лицемірство, злість, агресія, зрадництво, егоїзм, нахабність, жорстокість, байдужість тощо.

Негативний вплив на розвиток освіти також здійснюють подальша дегуманізація всіх сторін життя суспільства, девальвація загальнолюдських цінностей, непомітна підміна істинних цінностей анти-цінностями масової культури, посилення процесу індивідуалізації, домінування ринкових відносин, що призвело до загострення духовної кризи особистості. Як наслідок, сучасна людина перетворилася на бездуховну інтелектуальну машину, яка поступово духовно і культурно деградує, втрачає свою індивідуальність, жагу до самовдосконалення і розвитку власного творчого потенціалу, смисл життя вбачає у нагромадженні цінних речей, власному добробуті, виживаності і самозбереженні. Освіта розглядається нею як товар, який має високу ринкову цінність; засіб перспективного конкурентоспроможного становища на ринку праці та лише потім як засіб надбання знань.

Тому сьогодні гостро відчувається необхідність у переакцентуванні вищої освіти на духовно-моральний розвиток якостей особистості студента, формування в нього духовно-культурних цінностей освіти як основ для трансляції духовної, а не матеріальної культури, розвитку не просто письменої людини, а гармонійно і всебічно розвиненої, широко мислячої, духовно-культурної освіченої особистості. За висловом В. Сухомлинського: “Знання без виховання – меч в руках божевільного”.

Процес духовно-морального становлення студентів вищого навчального закладу на сучасному етапі розвитку суспільства має включати освітньо-виховні ресурси культурно-духовних надбань та кращі досягнення духовної культури; соціокультурний потенціал навчального середовища вищого навчального закладу, духовно-моральний саморозвиток особистості студента (*Сіданіч, 2013*).

Принципами духовно-морального виховання є такі: ненасилля; своєчасність; єдність педагогічних впливів; принцип особистості; антропологічний принцип (повага людської гідності); невинне піклування; відповідальність; любов; покірність; інтеріоризація (увнутрішнення); містагогія (променевий процес виховання). Ключовим принципом християнської педагогіки є христоцентризм, бо все навчання і виховання здійснюється у Христі, який істинним ідеалом для наслідування.

Відомий вислів повчає: “Помилки лікарів не виправляють – їх закопують у землю, а помилки педагогів носять продовж цілого життя у собі”. Філософська засада щодо виховання звучить так: “Ніхто не може дати того, що сам не має”.

Духовно-моральне виховання здійснюється на засадах екуменізму, який у сучасному світі яскраво засвідчує, що, наближаючись до Бога, християни

зближаються між собою, проявляючи взаєморозуміння і пошану. Єдність у різноманітності – ось основний принцип такої праці.

Осторонь такої важливої справи не може залишатися загальноосвітня та вища школа, які повинні забезпечити наповнення всіх ланок навчально-виховного процесу змістом християнської моралі та національної духовності, який би допомагав формувати свідомих українців, для яких первинними є Бог і Україна, спонукав би студентів у співпраці з Богом вирости корисними своєму народові.

Одним із засобів духовно-морального виховання молоді є метод наслідування Ісуса Христа, апостолів, мучеників, ісповідників віри та святих людей, які жили вірою в Христа і цю віру підтверджували на практиці щоденного життя. Виховання – це формування розуму, волі та почуттів людини відповідно вибраного ідеалу. На жаль, в часи радянського минулого такими ідеалами часто ставали особи, які не втілювали у собі віру, надію і любов до Бога, милосердя і турботу про ближніх, а представляли собою людиноненависників, негідників і нікчем типу Леніна, Сталіна, Павки Морозова і їм подібних. Конкретною реалізацією духовно-морального виховання в сьогоденній час є вивчення та наслідування прикладу життя відомих духовних подвижників України, які втілювали у своєму житті духовні ідеали та високі духовні цінності.

Духовно–моральне виховання молоді – це водночас велика відповідальність і джерело зміцнення нації. Духовно – моральний потенціал складають загальнолюдські та християнські цінності, моральні норми, які є регуляторами взаємовідносин у суспільстві. Звичайно, людина не може жити тільки за рахунок духовних цінностей. Але сучасна молодь взагалі не бачить сенсу в духовності. Це певною мірою пов'язано із вихованням, а також середовищем, в якому людина реалізовується, суспільством, в якому вона живе. У теперішній час, коли є можливості для духовного зростання, сучасні молоді люди не потребують цього.

Духовність – це творча спрямованість, наснага, енергія людини, її здатність до самоусвідомлення себе як особистості. У практиці виховання пропонуються нині різні технології формування духовності молоді. Це і духовна реабілітація особистості через засоби масової інформації, через проникнення у світ мистецтва, через живе спілкування, позанавчальна виховна робота.

Формування духовності молоді у вищому навчальному закладі конкретизується через систему певних завдань і принципів: пробудження у студентів бажання бути моральними; формування культури, толерантного ставлення до традицій і звичаїв; збереження їх та передача від покоління до покоління; розвиток чеснот і позитивних моральних якостей, спонукання їх до самовдосконалення; гармонія високих, благородних інтересів, потреб і бажання; ставлення до християнських традицій; розвиток значущих рис і якостей особистості; формування розуміння сутнісних питань про сенс і мету життя людини та особистісного ставлення до них; емоційне багатство колективного життя; формування рис особистості – майбутнього фахівця (Василюк, 2014).

Структурними компонентами формування духовності є індивідуальна вираженість людини, її духовні, пізнавальні, соціальні потреби, самоактуалізація, різні види діяльності.

Велику роль у формуванні духовності студента відіграє зміст виховної роботи. Виховна робота у вищій школі – це складова частина навчально-виховного процесу, одна з форм організації дозвілля студентів. Вона проводиться в позанавчальний час органами студентського самоврядування за активною допомогою і при тактовному керівництві з боку педагогічного колективу, особливо кураторів груп.

Духовні цінності людини своїм корінням сягають глибокої давнини, де ідеалами була щира та чесна праця, турбота за ближнього, життя протікало у відповідності до законів Бога і природи. На жаль, прагматичний вік наклав свої корективи на духовність людини. Грубість, невміння, небажання зрозуміти іншого, проявити повагу, толерантність, співчуття, милосердя, справедливність – незаперечні докази дефіциту моральності, гуманності, який, на жаль, все частіше проявляється у поведінці сучасної молоді і навіть у вже збагачених життєвим досвідом старших осіб.

Такі риси як озлобленість, егоїзм, цинізм, жорстокість, зневага до іншого, брак почуття власної гідності роз’їдають людські стосунки, руйнують їх, зводячи у безвихідь вирішення найважливіших питань індивідуального і суспільного життя. І мабуть все через те, що з кожним роком посилюються тенденції до домінування у молоді матеріальних потреб над духовними.

На жаль, матеріальні цінності в житті сучасної молоді посідають перше місце, при цьому нехтуються моральні. Людина стає залежною від того світу, в якому вона перебуває. А саме: від грошей, пристрасті, влади. Молодь не бажає бути зобов’язаною комусь іншому. Вона знаходить засоби, які покращують її життя. Вона створює собі комфорт, вирішує проблему самотності через інформаційну мережу, телефони, комп’ютери. Цей фактор впливає на природу людини, бо змінює людську ментальність. Набутий рефлекс робить її неспокійною, забіганою, нервовою. За короткий проміжок часу бажає досягнути якнайбільше.

Сьогодні ми є свідками того, як за кілька секунд людина отримує потік інформації, калейдоскоп вражень. Думки, що швидко виникають, так само раптово зникають. Сучасна молодь не встигає до кінця все осмислити: їй бракує часу, спокою, терпеливості, уважності; вона не живе згідно з природним режимом й у природному середовищі. Нині людині пропонується усе готове, лише встигай цим скористатися. Людина автоматично стає рабом і забуває про ту духовність, про ту мораль, яка є основою її буття.

Гострота певних питань, їх не вирішеність призводить до глибокої психологічної кризи особистості, в основі якої – криза духовна. Це відчуття у великої кількості людей, в тому числі і молоді, безглуздості того життя, яке вони ведуть. Молодим людям складно вирішувати, що цінніше – збагачення себе духовним чи матеріальне благополуччя. Як не прикро, але сучасна молодь має прагматичну орієнтацію, матеріальні цінності вважаються пріоритетними. А оскільки молода людина, студент, ще перебуває у батьківській родині, мають вплив на нього цінності, вироблені старшим поколінням, то до усіх проблем ще додається “вакуум сімейної духовності”. Бо турбота батьків про дітей зводиться лише до матеріальних здобутків, а звідси – духовна деградація нації.

Але оскільки людина – істота соціальна, вона повинна розвиватися, зростати духовно, пізнавати світ і себе у ньому, реалізуватись як творець, а не тільки задовольняти суто фізіологічні потреби, то стає очевидністю те, що формування

духовності молоді повністю має здійснюватись за допомогою педагогічного організованого процесу. І тому навчальний заклад – це той осередок, який зможе вплинути на студента духовно. Саме у навчальному закладі відбувається процес залучення молоді до загальнолюдських моральних та естетичних цінностей, таких як добро, краса, істина, любов, гармонія, духовність.

Життя ставить чимало випробувань, які дуже складно подолати, особливо у молодому, юначому віці. Це період поривів і насаги, ризику і необдуманості. У цей час молодь здатна на все, і дуже часто вдається до вчинків, які стають фатальними. Таким чином, молода людина губить сама себе. Для того, щоб попередити такий хід подій, ми повинні виховувати духовно здорових студентів. І саме духовність, що в своїй основі несе Добро та Любов, є одним з найефективніших засобів попередження негативної поведінки неповнолітніх, яка нас, педагогів, хвилює найбільше.

Український філософ Григорій Сковорода писав, що “людина народжується двічі: фізично і духовно. Біля духовної колиски стоїть духовний наставник – вчитель, який стає людині другим батьком, матір’ю, бо прищеплює її душі моральні якості віри, надії, любові, глибокої поваги до рідної землі, свого роду, держави”.

Однією з найважливіших складових будь-якої національної культури є релігія, котра теж впливає на формування духовності людини. Повноцінно духовно-розвинута людина не тільки усвідомлює велич Творця, але й здатна любити інших, творити добро, милуватися красою, бути ввічливою, знати ціну життя і прагнути ще більш духовно збагатити себе.

Релігійність – не просто знання про Бога, а головне джерело традиційного виховного ідеалу українця. На думку Григорія Вашенка, “саме педагог повинен навчити молодь взірцево служити Богові й Батьківщині”. Потрібно виховати таку духовну людину, яка б несла в собі вищу іскру Божества, розум і волю, яка усвідомлювала б свій зв’язок з духовним світом.

Педагоги у своїй роботі стараються відкрити студентській молоді істинний шлях до Бога. У більшості студенти це сприймають правильно і дуже серйозно, починають слухати, бачити себе, інших, навколишній світ, замислюються над власними недоліками, шукають шляхи їх подолання, розмірковують над поняттям духовності та моральності.

Високі інтелектуальні, моральні, душевні якості, що складають духовний орієнтир українського народу, мають не тільки світські, а й духовні особи, які осявають землю небесною красою свого внутрішнього образу, свого внутрішнього “Я”, що гармонійно поєднується з вищими цінностями людства. Сьогодні священники (капелани) допомагають кураторам формувати духовність молоді людини засобами моральних християнських цінностей: настановами, переконаннями, порадами, проханнями.

Кожній людині від народження надається дар – її духовність. А людина духовна в тій мірі, в якій вона задумується над цим питанням і прагне дістати на нього відповідь. Усі ми бажаємо, щоб наші студенти зросли чесними, щирими, добрими, розумними, відповідальними, мали добрі манери, були духовно зрілими і культурними. І цей процес чи не найбільше підвладний педагогам. Тому освіта виступає пріоритетним напрямом духовного розвитку молоді, оскільки вона включає діяльність навчання і виховання, при цьому виховання має головне значення, тому що

звернено не тільки до інтелекту, знань, умінь, компетенції, а до людини як суб'єкту культури історії, власного життя.

Не тільки розум і практичні навички, але і душа, відчуття, тілесне і духовне здоров'я, сенс життя, стратегія поведінки, конкретні вчинки молодшої особи є метою виховного процесу. Ми повинні формувати почуття духовності таким чином, аби досягти гармонії всіх її структурних компонентів: морально-етичної культури, соціального і пізнавального критерію, розуміння смислу буття.

Вивчаючи аспекти, перспективи, проблеми духовного світу сучасної української молоді, можна сказати, що нерозв'язаних питань не буває. Так, проблема духовно-морального виховання є, але є і шляхи її вирішення. При цілеспрямованій і скоординованій роботі педагогів, викладачів і кураторів, сім'ї, Церкви, політичної та освітньої системи і окремо взятої особистості над собою відбудеться успішне, духовне відродження сучасної молоді, гармонізація соціального життя нації. Адже духовне життя народу, його майбутнє в першу чергу залежить від рівня духовності, утвердженої в молоді, яка тепер навчається, а завтра прийде молодими фахівцями на роботу (Вишневський, 2008).

Від того, наскільки молоде покоління національно свідоме, патріотичне, готове взяти на себе відповідальність за розвиток і збереження духовності та культурних здобутків української держави, значною мірою залежить доля країни, її національні інтереси.

Висновок. Духовно-моральне виховання є основою формування у молоді духовно-моральних цінностей. В сучасних важких умовах російсько-української війни питання національної безпеки держави суттєво залежать від духовно-моральних цінностей населення, формування яких варто посилити через науково-освітні процеси та закріпити законодавчо. Об'єктами національної безпеки, згідно ст. 3 Закону "Про основи національної безпеки", є: людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи; суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні та інші цінності. Під національними інтересами мається на увазі "життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток" (Геник, Огірко, 2016).

Отже, проблема формування в студентській молоді духовності й моралі на сьогодні надзвичайно важлива і актуальна. Духовно-моральне становлення студентської молоді є цілісним процесом засвоєння моральних норм і правил, розвитку моральних мотивів і навичок поведінки. На формування духовності та моральності особистості мають вплив суспільство, сім'я як соціальний інститут, духовні інституції та навчальні заклади.

Визначено роль моральних та духовних якостей особистості в системі духовно-морального становлення сучасної студентської молоді, розглянуто їхню типологію, здійснено систематизацію, виявлено ступінь сформованості морально-духовних якостей у студентів молодших курсів. Розглянуто класифікацію цінностей, які сприяють морально-духовному становленню студентської молоді. Запропоновані моральні та духовні якості молоді допоможуть педагогам враховувати в їх в процесі становлення і виховання сучасних студентів. Сподіваємося, що духовно-моральне

виховання допоможе нашій молоді дотримуватися морально доброї поведінки в щоденному житті та бути вірною Богові, Україні, народові.

References:

- Андрушко В., Огірко О. Формування духовних орієнтацій студентської молоді. *Вісник Львівського університету*. вип. 21, Ч.2, Львів. 2006. С. 105-111. URL: <https://surl.li/ekfxjr>
- Андрушко В.Т., Огірко О. Релігієзнавство: проблеми і перспективи викладання. Навч. посібник. Львів: НЛТУУ, ЛНУВМБТ, 2011. 316 с. URL: <https://surl.li/jggpel>
- Бех І.Д. Цінності як ядро особистості. *Цінності освіти і виховання* : науково-методичний збірник. За заг. ред. О.В. Сухомлинської. К., 1997. С. 8-11. URL: <https://surl.li/qpwkwn>
- Бех І.Д. Виховання особистості : Сходження до духовності. К. : Либідь, 2006. 272 с. URL: <https://surl.cc/katmwh>
- Геник Л.Я., Єгрешій О.І., Огірко О.В. та ін. Християнська етика – могутній засіб виховання української молоді. Колективна монографія. Івано-Франківськ: Плай, 2016. 100 с. URL: <https://surl.li/ljvxuw>
- Богуш А.М. Дефініції "духовність" і "моральність" в аспекті національного виховання в Україні. *Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах* : збірник наукових праць. К., 2000. Кн.1. С.18-23. URL: <https://surl.li/gxyesi>
- Боришевський М. Й. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності: моногр. К.: Академвидав, 2010. 416 с. URL: <https://surl.li/ltezfp>
- Василіук Р. Духовний світ сучасної української молоді: аспекти, проблеми, перспективи. URL: <https://surl.li/zopxwf>
- Вашченко Г. Виховний ідеал. Полтава, 1994. 208 с. URL: <https://surl.li/vhvmpr>
- Вишневецький О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навч. посібник. 3-тє вид., доопрац. і доп. К.: Знання, 2008. 566 с. URL: <https://surl.li/qxrusq>
- Дзєрович Ю. Педагогіка. ЛБА. Львів, 1937. 240 с. URL: <https://surl.li/fixohh>
- Дубасенюк О.А. Духовно-моральне виховання студентської молоді. *Інноваційні підходи до виховання студентської молоді у вищих навчальних закладах*: матеріали Міжнар. наук.-практ. Конференції. За ред. О. А. Дубасенюк, В. А. Ковальчук. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 78-87. URL: <https://surl.gd/kuzruk>
- Кузьмінський А.І. Педагогіка : навч. посібник. К.: Знання, 2007. 447 с. URL: <https://surl.li/flndfp>
- Минів Р.М., Огірко О.В. Духовно-моральне виховання студентської молоді. *Науковий Вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького*. Львів, 2011. Т.13, № 3 (49). С. 230-236. URL: <https://surl.li/kamkwy>
- Нижник Н. Р. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку) : навч. посіб. За заг. ред. П. В. Мельника. Ірпінь, 2000. 97 с. URL: <https://surl.li/peiffj>
- Огірко О.В. Християнська педагогіка. Навч. посібник. Львів: Львівський інститут МАУП, 2003. 111 с. URL: <https://surl.li/hqfbhs>
- Огірко О.В. Актуальність духовно-морального виховання молодого покоління засобами християнської етики. *Наукові записки*. Острог, В-во НУ "Острозька академія". 2012. Вип. 21. С. 265-274. URL: <https://orcid.org/0000-0001-7563-6992>
- Огірко О.В. Виховання духовної культури особистості. Науково-методичний збірник: *Нові технології навчання*. № 73. Част. 1, Київ-Вінниця, 2012. С. 135-141. URL: <https://orcid.org/0000-0001-7563-6992>
- Огірко О.В. Християнська етика: Навч. посібник. Острог: Національний університет "Острозька академія", Суми: В-во "Ярославна", 2012. 324 с. URL: <https://orcid.org/0000-0001-7563-6992>
- Огірко О. В. Сім'я як основне середовище духовно-морального виховання молодого покоління. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Ред. кол.: І. Д. Пасічник, Р. В. Каламаж та ін. Острог: В-во НУ «Острозька академія», 2014. Вип. 27. С. 91-96. URL: <https://surl.li/lenrun>
- Огірко О.В. Релігія, Церква, віра і духовність українців. Основи української державності, культури і духовності : посібник кураторів для студентів академічних груп. Відп. за випуск: проректор з

- наук.-пед. роботи, к.е.н., доц. Минів Р.М. Львів: ЛНУВМБТ, 2015. С. 136-175. URL: <https://orcid.org/0000-0001-7563-6992>
- Огірко О.В. Людина – об'єкт і суб'єкт соціально-гуманітарних наук. *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького*. Львів, 2018. т. 20, № 86. С. 155-158. URL: <https://surl.li/ecxeil>
- Огірко О.В. Християнська педагогіка як педагогіка любові. *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького*. Том 21, № 92. Львів, 2019. С. 155-159. URL: <https://surl.cc/boramz>
- Огірко О.В. Духовно-моральне виховання молоді в спадщині Андрея Шептицького. *Вісник післядипломної освіти*. К., 2020. Випуск 12(41). С. 198-218. DOI: [https://doi.org/10.32405/2218-7650-2020-12\(41\)-198-218](https://doi.org/10.32405/2218-7650-2020-12(41)-198-218)
- Плівачук К.В. Духовно-моральне виховання учнівської молоді як умова ціннісного становлення особистості. *Народна освіта*. 2016. Випуск №1(28). URL: www.narodnaosvita.kiev.ua/
- Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія. К. : Наш час, 2007. 280 с. URL: <https://surl.li/audnst>
- Рупнік Марко Іван. Духовне життя. Пер. з італ. М. Прокопович. Рим, 1995. 118 с. URL: <https://surl.li/lmeqgy>
- Сіданіч І.Л. Актуальні проблеми духовно-морального виховання студентської молоді. *Наукові записки*. Острог. 2013. Вип. 23. С. 233-241. URL: <https://surl.li/ycovou>
- Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка : навч. посібник. К. : Інститут системних досліджень освіти, 1996. 288 с. URL: <https://surl.li/rbfscu>
- Сьомін С.В. Серія «Національна безпека». № 34. URL: <https://surl.li/unloaw>
- Федуняк С. Національна безпека України в контексті сучасних процесів у Європі та на пострадянському просторі. *Національна безпека України*. К.: 2004. С.81-90. URL: <https://surl.li/yprrjp>
- Шпідлік Томаш. Духовність християнського Сходу. Пер. з італ. М. Прокопович. Львів: В-во ЛБА, 1999. 496 с. URL: <https://surl.li/tdzzfo>
- Яремчук С.В. Проблема духовності в процесі професійної підготовки майбутніх педагогів. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. За ред. С.Д. Максименка. К., 2012. Т. XIV. Ч.1. С. 397-404. URL: <file:///C:/Users/admink/Downloads/213.pdf>
- Ярмусь С. Досвід віри українця : Вибрані твори. Упорядн. А. Колодний. К. : Світ знань, 2002. 512 с. URL: <https://surl.li/adqema>
- Яценко Н.В. Моральні якості особистості у структурі морального виховання студентів. *Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту*. 2006. № 11. С. 131-134. URL: <https://surl.li/thcagt>
- Spiritualità, in Dizionario Enciclopedico della spiritualità. Città Nuova Editrice. Roma, 1990. P. 2384-2385. URL: <https://surl.li/mezrlg>